

Issue of Creating Technical Terminology in Albanian

Mr. sc. Dipl. Ing. Gani Pllana

University of Prishtina, Faculty of Mechanically Engineering, PhD Student

E-mail: gani_pllana2012@hotmail.com

Received: 30 January 2013; **Revised:** 10 February 2013; **Accepted:** 18 February 2013

Abstract: The rapid development of science and technology as well as of economy, represent the need to establish multiple terms and linguistic units, which serve for naming new things. As in other languages of the world, so also in the Albanian language, special words, terms, which were previously used only in a particular area of human activity, and were known only to a small circle, with time and under specific conditions of language development, have extended the scope of their use across linguistic boundaries. In many cases these words are not Albanian, but foreign, not always used because of indispensable necessity, but by some negligence, in order to maintain the purity of the language from the influx of foreign words. Engineers and specialists who are not language experts should be helped in any case, when it comes to the naming of new items and processes.

Keywords: technical terminology, creation of scientific terms, foreign words, purity of language.

Hyrje

Kur shkruhet një gjuhë, autorët detyrohen të bëjnë një kodifikim parësor. Te Gjon buzuku (1555) dhe te Fjalori i F. Bardhit (1635) kemi në të vërtetë shfaqjet e para të përcaktimit të emërtimeve shqipe në përqasje me latinishten . I pari që ka shprehur idenë për gjuhën shqipe, se, gjuha e shkruar duhet ndrequr sipas një modeli, ka qenë Pjetër Bogdani (Cuneus Prophetarum, 1685) . Naum Veqilharxhi në parathënien e abetares së tij (Fare i ri ëvetar shqip, 1845) kërkon që të bëhet zëvendësimi i fjalëve të huaja dhe të bëhet pasurimi i shqipes. K. Kristoforidhi në punimin e tij (Memorandum, on Albanian Language, 1860) ka përcaktuar shtatë parime për gjuhën e përkthimeve, ndër të cilat shmangien e fjalëve të huaja dhe përdorimin e fjalëve të kuptueshme në gjithë vendin. K. Kristoforidhi kishte mbledhur sistematikisht fjalë nga gurra popullore. Kërkesat këmbëngulëse të Lidhjes Shqiptare të Prizrenit (1878-1881) për ta futur shqipen si gjuhë zyrtare të administratës në vilajetet e Shqipërisë nuk arritën të zbatoheshin. Kongresi i Manastirit (1908), me zgjidhjen e problemit të alfabetit të vetëm për gjuhën shqipe përbën hapin më vendimtar në historinë e kodifikimit të gjuhës shqipe .

Duke u nisur nga fakti se fillimi i shekullit XX shqiptarët i gjeti pa shtet, pa gjuhë të përbashkët e pa alfabet të përbashkët, arsimi ynë kombëtar trashëgoi një traditë të pasur nga puna e pareshtur e rilindësve dhe sidomos e rilindësve të mëdhenj si Naim Frashëri, Sami Frashëri, Jani Vreto, e më vonë Aleksandër Xhuvani e deri në ditët e sotme specialistë të fushave të ndryshme të dijes, e disa kanë mbetur anonimë për shkak të numrit të madh të veprave, ku qarkullojnë termat e krijuar prej tyre.

Merita e rilindësve dhe e pasuesve të tyre është se ata, edhe pse e kanë bërë këtë në mënyrë individuale, duke punuar për lëvrimin e terminologjive bazë u orientuan kaq shumë pas shqipërimit të termave të huaj, sa që krijuan edhe sisteme termash vetjakë shqip për fusha të caktuara. Një pjesë e shqipërimeve që ata krijuan nuk i qëndruan kohës dhe u zëvendësuan përsëri nga termat e huaj. Duhet nënvizuar në mënyrë të veçantë, se në fushën e terminologjisë rilindësit dhanë shembullin se kundër termave të huaj duhet luftuar në mënyrë grupore.

Krijimi i termave

Krijimi i termave është aq i lashtë sa vetë dija, kurse terminologjia i ka fillimet në mes të dy luftërave botërore, pra si shkencë terminologjia është relativisht e re. Puna në lëmin e terminologjisë paraqitet në dy anë: në anën praktike dhe teorike. Ana praktike ka të bëjë me përgatitjen dhe botimin e fjalorëve shkencorë e teknikë shumëgjuhësh, kurse ana teorike për gjuhëtarët është shumë e vështirë të merren me terminologji speciale dhe duhet bashkëpunim i vazhdueshëm me specialistët e degëve përkatëse. Disa studiues të terminologjisë thonë se, një shkencë s'është gjë tjetër veçse një terminologji e punuar mirë, sidomos për sa u takon emërtimeve të shkencave natyrore.

Mangësi të shumta, në terminologjinë teknike, janë paraqitja e dysorëve të cilët e mbingarkojnë terminologjinë. Kjo vihet re tek fjalorët dy e më shumë gjuhësh, ku sasia e madhe termave dhe jotermave krijojnë probleme të shumta. Deri më sot janë botuar fjalorët politeknikë anglisht-shqip, frëngjisht-shqip dhe rusisht-shqip, të cilët përmbajnë rreth 180000 terma.

Studimi i terminologjisë shkencore e teknike

Studimi i terminologjisë shkencore e teknike ka rëndësi të veçantë për jetë kulturore të një populli dhe e krijon mundësinë e fjalëformimit, ku mund të vërehen edhe ndryshimet semantike që pëson fjala. Termat u nënshtrohen po atyre ligjeve e rregullave të fjalëformimit si fjalët e zakonshme, andaj duhet vështuar përherë në lidhje të ngushtë me fjalët e zakonshme të fjalorit. Fjalët, në një sferë të posaçme të shkencës ose të teknikës, e që njihen nga të gjithë me një vështrim të caktuar, specializohen për përdorim, pasi që shpeshherë është vështirë të caktohen kufij të prerë në mes të fjalës së fondit kryesorë dhe të termit. Në kë rast përdorimi i fjalës brenda kufijve të një terminologjie është hapi vendimtar drejt specializimit të fjalës jo-term në fjalë term. Fjala e zakonshme kur specializohet, hyn brenda kufijve të një terminologjie të një fushe të veçantë dije, e ngushton vështrimin e vet, kurse një fjalë speciale e zgjeron vështrimin e vet kur kalon nga një rreth më i ngushtë në një rreth më të gjerë. Kështu, p.sh., fjala rrënjë mund të funksionojë si fjalë e zakonshme, por edhe si term me kuptim të njëjtë në teknikë: rrënjë katrore, rrënjë kimike etj.

Shpeshherë ndodh që fjalë speciale, terma, që dikur përdorëshin dhe njihëshin vetëm në një rreth të ngushtë, me kalimin e kohës, e kanë shtrirë sferën e përdorimit të tyre, duke pësuar një zhvillim semantik të konsiderueshëm, kanë depërtuar në mbarë gjuhën.

Mund të vërehet se një pjesë e caktuar e termave përdoren pothuaj në të gjitha degët e shkencës dhe të teknikës, si: aparat, dukuri, forcë, instrument, kohë, lëvizje, makinë, numër, pikë, reaksion, vijë etj. Ato përbëjnë "fondin themelor" të terminologjisë së shkencave bazë, me të cilat kanë pika takimi pothuajse të gjitha degët e shkencës, si ato teorike, ashtu edhe ato praktike. Kjo pjesë e leksikut ka rëndësi të veçantë, sepse ndërtimi i termave të pastra shqip duhet të realizohet së pari mirë këtu, e pastaj duhet shtrirë edhe në degët tjera.

Në ndryshim nga kjo shtresë leksiku special terminologjik qëndron më në periferi të terminologjisë së përgjithshme, bazën e së cilës e përbën pikërisht terminologjia e përbashkët. Nga kjo pikëpamje leksiku i çdo terminologjie të veçantë përbëhet nga leksiku i përbashkët (që takohet në çdo terminologji tjetër) si edhe nga terminologjia speciale.

Terminologjia shkencore e teknike në gjuhën shqipe

Gjatë kohës së Rilindjes sonë Kombëtare, vendi ndodhej në një nivel shumë të ulët të zhvillimit ekonomik/industrial, ku edhe tregtia zhvillohej me vështirësi në mungesë të komunikacionit. Në këto vite në qytetet shqiptare mbisundonte prodhimi i vogël i mallrave, ku zejtarët bënë kryesisht punë dore.

Industria mekanike, në vendin tonë, deri në vitin 1945 përfaqësohej nga disa punishte me prodhimtari të vogël ose në përgjithësi me karakter riparues, të cilat ishin në duar të kapitalit të huaj dhe vendas, ku literatura teknike e botuar në këtë periudhë ishte shumë e pakët. Me zhvillimin e teknikës në gjerësi, fushat e dijes u shtuan dhe u diferencuan kaq shumë, sa që plotësimi i tyre me terma mund të bëhej në radhë të parë përmes termave të huaj, të cilët vërshuan në masë të madhe, sidomos në tekstet mësimore të shkollave të mesme e të larta, si edhe në dokumentet shkencore e teknike, në doracakët e të gjitha llojeve e deri në thjeshtligjërime.

Literatura teknike e botuar në këtë periudhë ishte shumë e pakët, ku dihet se është botuar i vetmi fjalor, italisht-shqip e shqip-italisht, termash teknikë të bujqësisë (Vocabolario tecnico-agricolo italiano-albanese e albanese-italiano) i Mario Bindonit (Tiranë, 1935).

Në mesin e shek. XX, pas themelimit të instituteve të posaçme shkencore në Shqipëri, puna rreth terminologjisë u zgjerua duke mbledhur fjalë përkatëse në gjuhën shqipe. Në këtë periudhë, u vu re përpjekja për zëvendësimin e një vargu termash të huaj me prejardhje nga gjuha italiane, ndonëse termat zëvendësues nuk qenë shumë cilësorë dhe si të tillë u këmbyen prapë me terma të italishtes, si punëtor/e-ja për kollodok, bosht shpërndarës për distributor e ndonjë tjetër.

Fjalorët e parë terminologjikë, si vepra normëzuese ku merrnin pjesë specialistë në bashkëpunim me gjuhëtarë të njohur, u hartuan nga A. Xhuvani, A. Kostallari, E. Çabej, S. Riza, M. Domi dhe L. Dodbiba (terminolog).

Më vonë, pas viteve të 50-ta të shek. XX, në ndikimin e terminologjisë ruse, u futën një pjesë termash nga kjo gjuhë, por më vonë, ose u zëvendësuan me terma shqip ose u rifutën termat italianë, si shatun për biellë, krivoship për manivelë. Ndonjë edhe depërtoi si i tillë, si terma të ardhur nga kjo gjuhë ose nëpërmjet kësaj gjuhe si detal, ramë e ndonjë tjetër.

Që nga vitet '50 të shek. XX kur u krijua sektori i terminologjisë në Institutin e Gjuhësisë dhe të Historisë në Tiranë dhe deri me sot janë hartuar e botuar 32 fjalorë terminologjikë (shqip-gjuhë të huaja) me rreth 60 000 terma. Ndihmesë të veçantë në këtë periudhë kanë dhënë terminologët L. Dodbiba, S. Morcka, F. Leka, H. Pasho, V. Bici, E. Lafe, A. Duro, V. Dervishi etj .

Në mënyrë të veçantë, pas viteve të 80-ta të shek. XX, me nisjen në Shqipëri të një pune më të organizuar në fushën e përpunimit të terminologjive të shqipes, u bë përpjekja edhe në terminologjinë teknike për shqipërimin e termave të saj, çka u pasqyrua në ndonjë tekst mësimor dhe në mënyrë të veçantë në disa fjalorë të lidhur drejtpërdrejt me fushën e mekanikës ose në mënyrë të tërthortë, si, “Fjalori politeknik rusisht shqip”, “Fjalor i matematikës dhe të mekanikës teorike (seria 8)” e ndonjë tjetër. Disa fjalorë terminologjik u ribotuan edhe në Kosovë, dhe filloi të përdoret e njëjta terminologji në tekste mësimore. Me këtë rast duhet theksuar se kjo punë në fushë të përpunimit të terminologjisë teknike, nuk dha ndonjë rezultat në fushën e përdorimit të tyre në tekste mësimore, me përjashtim të ndonjë teksti mësimor të shkollës së mesme e sidomos në praktikën ligjërimore. Nga kjo pikëpamje, kjo ka krijuar njëfarë kontradikte ndërmjet termave të shqipëruar, të pasqyruar në fjalorë dhe mospërdorimit të tyre në tekste e në praktikën ligjërimore. Gjithsesi disa terma u futën në përdorim, sidomos në tekste, duke krijuar gjendje të re në krijimin e termave dysorë, meqë të dy llojet e termave si të huaj, ashtu edhe ata shqip përdorëshin paralel ose njëri e tjetri si parësor, tjetri si dysor, si, p.sh. rrotë e dhëmbëzuar dhe ingranazh, kollodok dhe bosht bërrylor, përmasë dhe dimension, zhvendosje dhe postim, kah dhe sens etj.

Huazimi i fjalëve të zakonshme dhe i termave

Në punën për shqipërimin e terminologjisë teknike është mbajtur parasysh si kriter drejtues shqipërimi i termave të huaj jondërkombëtarë dhe pranimi i termave ndër-kombëtarë si burim plotësues.

Duhet nënvizuar se si rrugë e ndërtimit të terminologjisë teknike në gjuhën shqipe është edhe huazimi, meqenëse ai përbën një nga mënyrat e plotësimit të këtij leksiku me njësi të reja emërtuese ndonëse ato në vetvete shënojnë koncepte ekzistuese të shprehura nga terma të huaj. Rrugët e termformimit janë kryesisht po ato që takohen edhe në terminologjitë e fushave tjera të dijës: rruga semantike, rruga morfologjike, rruga sintaksore, dhe huazimi.

Fjalët e huaja kanë hyrë në gjuhën shqipe në rrjedhë të kohërave me veçoritë e tyre specifike në dy pjesë kryesore të leksikut: në leksikon e përgjithshëm dhe në atë terminologjik. Në leksikon e përgjithshëm ato janë futur në kushtet e kontakteve qindravjeçare të drejtpërdrejta të shqipes me gjuhët e pushtuesve ose të fqinjëve, duke u përzier me leksikon vendës e duke formuar, sipas gjuhës hyrëse, shtresa të ndryshme leksikore, si, latinizmat, greqizmat, sllavizmat, turqizmat, italianizmat, francesizmat, rusizmat e më rrallë anglicizmat (anglezizmat) e gjermanizmat. Gjatë pushtimit turk një shumicë termash janë huazuar nga gjuhët lindore (turqisht, arabisht, persisht) por nuk kanë lënë gjurmë ose kanë lënë gjurmë të zbehta në shqipen, pse u zhdukën së bashku me institucionet që ishin të huaja për vendin tonë.

Në vazhdim po paraqesim disa terma të huaj të huazuar, si:

- nga italishtja: balestër, bronzinë, ingranazh, kaçavidë, manivelë, pedal, etj.
- nga frëngjishtja: debrazhë, debrajzhë, ruleman, zhigler, etj.
- nga gjermanishtja: centririm, izolir, kuglager, reducirim, etj.
- nga rusishtja: shatun (për biellë), krivoship (për manivelë.), detal, prokat, ramë, katankë (katangë) etj.

Nën trysinë e një teknologjie të huaj si dhe nën sundimin e pushtuesit të huaj, përpjekjet për të ruajtur gjuhën kombëtare në këtë periudhë janë më se të theksuara. Shqipërimi i termave në këtë fushë dije është bërë duke e zëvendësuar fjalën e huaj me një fjalë nga gjuha shqipe, gjë që ka qar në zgjerimin e strukturës kuptimore të saj, p.sh.: lëkundës (balestër), sjellësi (manivelë), bucelë-a(moco), lyemje-a(lubrifikim) etj. Njëherit mund të përmenden edhe formimet e prejardhura: i rrokullt (sferik), përdas-i (distributor), hovës (volant), përmes-i (diametër), zenxhiruese-ja (yllzë) etj.

Zhvillimi i mendimit shkencor dhe komunikimi profesional

Në fazën fillestare të zhvillimit të mendimit shkencor në një fushë dije edhe komunikimi profesional do të jetë i dobët: ai pasqyrohet si në mungesën e dukshme të botimeve teknike ashtu edhe në përdorimin e një leksiku special të papërshtatshëm, futja në përdorim e shumë termave të panevojshëm, ndërtimi jo i saktë i strukturës formale të termave, formulimi jo shkencor i koncepteve etj.

Nga fillimi i shekullit të 20-të, procesi i hyrjes në shqipe kryesisht të fjalëve nga italishtja, frëngjishtja, rusishtja, gjermanishtja dhe anglishtja, të cilat kanë funksionuar si terma, ka përfshirë pothuajse plotësisht leksikon shkollor dhe, në mënyrë të veçantë, atë pjesë të tij që lidhej me terminologjitë e fushave të ndryshme të dijës, duke filluar qysh nga formimi në zanafillë i këtyre terminologjive (në fushat bazë të tyre, si p.sh, matematika, fizika, gjeometria, etj.), kur ato paraqiten të kristalizuara dhe të formësuara përfundimisht si sisteme të qëndrueshme e homogjene.

Termet anglezë, si ndërkombëtarë në pjesën më të madhe të tyre, i shndërrojnë këto porta në enë komunikuese me masën e përbashkët qarkulluese (termat të huaj) për secilën prej tyre. Terminologjia shqipe, duke u futur në këtë rrymë të përbashkët, duhet ta orientojë lëvizjen e kahun e rrjedhës së saj sipas kësaj rryme, të përbashkët edhe për gjuhët e tjera, sidomos të atyre që shërbejnë në fushën e terminologjisë si

model standardizimi e kodifikimi, si anglishtja, frëngjishtja, italishtja e gjermanishtja. Kjo do të thotë se shumë probleme të terminologjisë shqipe duhen shtruar e zgjidhur në kuadrin e problematikës së përbashkët edhe të gjuhëve të tjera të botës, të vendeve të mëdha apo të vogla.

Mund të vërehet se ku më shumë e ku më pak, pas vitit 1990 termat nga anglishtja janë përfshirë dhe vijojnë të përfshihen në një pjesë kryesore të fushave të dijes. Megjithatë mund të vendoset një rend hierarkik, brenda të cilit mund të dallohet mbizotërimi sasior i tyre në mënyrë të veçantë në fushat e reja të dijes. Në disa raste të njëjtë terma nga anglishtja kalojnë nga njëra fushë në tjetrën, duke qenë në zanafillë si pjesë përbërëse e njëjës prej tyre.

Standardizimi i terminologjisë është pjesë përbërëse e standardizimit që synon vendosjen dhe përdorimin e standardeve. Standardi kodifikon edhe terminologjinë, prandaj në standardet e ISO-s përcaktohet, së pari, terminologjia. Standardizimi dhe normativizimi i terminologjisë teknike janë të ngjashëm, por jo të njëjtë me ato të leksikut të përgjithshëm.

Përfundim

Detyra e inxhinierëve dhe specialistëve të degëve të ndryshme të inxhinierisë është që të bashkëpunojnë ngushtë në mes veti dhe me gjuhëtarët, për të plotësuar fjalorët e paket terminologjike me terma të rinj.

Përdorimi i fjalës shqipe me përparësi ndaj të huajës, me rastin e hartimit të teksteve shkollore, është i domosdoshëm, sepse kështu pasqyrohen prirjet e zhvillimit të gjuhës standarde në tërë hapësirën shqipfolëse.

Termi anglez, sikurse dhe çdo term tjetër i huaj, duhet të vështrohet i ballafaquar me termin shqip në kuadrin e kërkesave që ai duhet të kënaqë për t'u përfshirë si njësi e përshtatshme në një sistem terminologjik të një fushe të caktuar të inxhinierisë.

Në decenien e fundit termat me burim nga anglishtja në gjuhën shqipe përbëjnë pjesën mbizotëruese të të gjithë leksikut të huazuar nga kjo gjuhë gjatë paraqitjes së projekteve, punimeve profesionale dhe shkencore nëpër konferenca e simpoziume të ndryshme.

Terminologjia teknike ndoqi hapa pas hapi zhvillimin e industrisë, u zhvillua e u pasurua vijimisht si në drejtimin leksikor-semantik, edhe në drejtimin strukturor-fjalëformues, duke shfrytëzuar mjetet fjalëformuese të gjuhës shqipe.

Detyrë parësore është bashkëpunimi i ngushtë i të gjitha forcave shkencore nga Shqipëria, Kosova e Maqedonia, për hartimin e një fjalori terminologjik mbi bazën e termave tashmë të ngulitur dhe që janë në përdorim, pra me terma themelore të fushave bazë të dijes.

Referencat

1. Duro, A. (1983): "Sistemet terminologjike dhe dysorët terminologjike në rrafshin e fjalëformimit të gjuhës shqipe të përqsasur edhe me italishten, anglishten dhe rusishten" disertacion, Tiranë, 1983.
2. Duro, A. (2009): "Termi dhe fjala në gjuhën shqipe", Tiranë, 2009.
3. Duro, A. (2012): "STUDIME GJUHËSORE: terminologji, gjuhësi kompjuterike, kritikë-bibliografi", Tiranë, 2012.
4. "Fjalor i gjuhës shqipe", Tiranë, 1980.
5. Fjalor i terminologjisë tekniko-shkencore-Terminologjia e mekanikës (shqip-serbokroatisht-rusisht-frëngjisht), ETMM, Prishtinë, 1970
6. Leka, F. (1972): "Zhvillimi dhe pasurimi i terminologjisë tekniko-shkencore pas Çlirimit", Studime mbi

leksikon, Tiranë, 1972/2.

7. Piht, H. (1985): "Terminology: An Introduction", Kopenhagen, 1985.

8. Pllana, G.; Pllana, S. (2012): "A conceptual connections on a word and term level in the terminology of Theoretical Mechanics (in Albanian and English)", trans&MOTOAUTO'12 20th International scientific and technical Conference on transport, road-building, agricultural, hoisting & hauling and military technics and technologies 27.-29.06.2012, p. 3-4, ISSN 1313-0226 Varna, Bullgari, Varna, 2012.

9. Pllana, G.; Pllana, S. (2012): "Gjendja dhe probleme të zhvillimit të terminologjisë së mekanikës teorike" Seminar i VI-të i Albanologjisë (punimi është pranuar për botim), 20-23 shtator 2012, Tetovë-Shkup 2012.

10. Pllana, S.; Pllana, G. (2012): "Njëkuptimësia dhe saktësia në terminologjinë e mekanikës teorike në shqip dhe anglisht" Seminar i VI-të i Albanologjisë Tetovë (punimi është pranuar për botim), 20-23 shtator 2012, Tetovë-Shkup, 2012.

11. Pllana, S.; Pllana, G. (2012): "Rruga semantike e ndërtimit të terminologjisë së mekanikës teorike në shqip dhe anglisht", International Conference CHALLENGES TO STUDIES IN ENGLISH LANGUAGE, 1-2 qershor 2012, Universiteti i Tiranës, FGJH Departamenti i gjuhës angleze, Tiranë, 2012.

12. Pllana, S.; Pllana, G. (2012): "Marrëdhëniet e leksikut terminologjik dhe joterminologjik në lidhje me informacionin shkencor-teknik në fushën e mekanikës teorike", WISSENSCHAFTLICHE KONFERENZ, Literatur, Landeskunde und Komparatistik, Fremdsprachenfakultät der Universität Tirana, 29. Juni 2012, Tiranë, 2012.

13. Pllana, S.; Pllana, G. (2012): "Noun terms or terms with a noun as a base, adjective and verbal terms in theoretical mechanics in albanian and English" ANGLISTICUM, literature, linguistics & interdisciplinary studies, Editors: A. Iseni & J. J. Varela, Vol. 1, Number 2, november 2012, p-ISSN 1857-8179 & e-ISSN 1857-8187, Macedonia, Tetovë, 2012.

14. Sager, J. (1990): "A practical course in terminology processing", Amsterdam, 1990.

15. Thomai, J. (2006): Leksikologjia e gjuhës shqipe, Tiranë, 2006.